ৰস:

ৰস এক বিতৰ্কিত বিষয়। কাব্যত নিহিত অৱস্থা যি বিশেষ গুণৰ কাৰণে পাঠকে আৰু দৃশ্যকাব্যত দৰ্শকে এক অসাধাৰণ আনন্দ লাভ কৰে তাকে ৰস বোলা হয়। এই আনন্দ অনুভৱত কবিৰ পাৰি সম্পূৰ্ণৰূপে ভাষাৰে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰি। ই পৰিতৃপ্তিৰ এক অলৌকিক আস্বাদন।

নাট্যশাস্ত্ৰৰ প্ৰণেতা ভৰতৰ মতে ৰসৰ অবিহনে কাব্যৰ কোনো অৰ্থই হয় নোৱাৰে। এই ৰসৰ অনুভূতি কেনেকৈ জাগি উঠে সেই বিষয়ে ভৰতৰ সুপ্ৰসিদ্ধ সূত্ৰ হল— "বিভাৱানুভাৱব্যভিচাৰি সংযোগাদ্ ৰসনিষ্পত্তি:", অৰ্থাৎ বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰী ভাবৰ সংযোগত ৰস নিষ্পত্তি হয়।

আলংকাৰিক বিশ্বনাথৰ মতে, "ৰসাত্মক বাক্যই কাব্য"। পণ্ডিতৰ মতে ৰসৰ অবিহনে কাব্যক কাব্য বুলিব নোৱাৰি। বিভিন্ন আলংকাৰিকৰ ৰসৰ সংজ্ঞা বিভিন্ন ধৰণে দিলেও সকলোৱে স্বীকাৰ কৰিছে যে, ৰসৰ স্বৰূপ হিচাপে আনন্দ আৰু এই আনন্দ সকলো লৌকিক আনন্দৰ উৰ্দ্ধত।

বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু সঞ্চাৰী ভাবৰ সংযোগত ৰসৰ নিষ্পত্তি:

মানুহৰ অন্তৰত ৰতি, শোক, ক্ৰোধ আদিৰ দৰে কিছুমান সহজাত চিত্তবৃত্তি থাকে। এইবোৰ উদ্দীপক কাৰণত জাগি উঠে। সুপ্ত অৱস্থাত থকা এই স্থায়ী ভাববোৰ কাব্য পঢ়োতে বৰ্ণিত বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু সঞ্চাৰী ভাবৰ দ্বাৰা ৰূপান্তৰিত হৈ শৃংগাৰ, কৰুণ, ৰৌদ্ৰ আদি ৰসত পৰিণত হয়। বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু সঞ্চাৰী বা ব্যভিচাৰী ভাবৰ

আস্বাদত বিদ্নে রস সৃষ্টি হয় সেই সম্পর্কে তলত চমুকৈ আলোচনা কৰা হল।

বিভাৱ : হৃদয়ত সুপ্ত অৱস্থাত থকা স্থায়ী ভাৱবোৰ কাৰণবোৰেই হল বিভাৱ। বিভাৱৰ প্ৰভাৱতে ৰতি আদি স্থায়ী ভাৱবোৰ জাগৰিত হোৱা বুলি পৰিগণিত হয়। চিত্ৰ-ভাস্কৰ্যত আৰোপিত বা মঞ্চত অভিনীত বা কাব্যত বৰ্ণিত বা সংস্কৃত অভিনীত বা বিভাৱ আৰু (২) উদ্দীপন বিভাৱ। যাৰ আলম্বন কৰি ভাৱটোৱে উদ্দীপিত বা পৰিপুষ্ট হয় তাৰ আলম্বন আৰু বিষয়ে সেই বিভাৱ বোল হয়। উদাহৰণস্বৰূপে দুষ্যন্তই শকুন্তলাৰ ভাৱৰ আলম্বন নদী আশ্ৰমৰ সৌন্দৰ্য আদিয়ে উদ্দীপিত কৰি তুলিলে। সেইদৰে কালিদাসৰ 'অভিজ্ঞানম শকুন্তলম' নাটকৰ শকুন্তলা আৰু আশ্ৰমৰ সৌন্দৰ্য দৰ্শক-পাঠক-শ্ৰোতাৰ পক্ষে ক্ৰমে আলম্বন আৰু উদ্দীপন বিভাৱ।

অনুভাৱ: চৰিত্ৰাশ্ৰয়ে অন্তৰত ৰতি আদি স্থায়ী ভাৱ উদয় আৰু উদ্দীপিত হলে যেনা বিদ্যমান শাৰীৰিক অভিব্যক্তিৰ যোগেদি প্ৰতীয়মান হয়। কাব্যত বৰ্ণিত আৰু মঞ্চত অভিনীত হোৱা সেই চৈধ্যিক বিষয় হৃদয়ঙ্গম কৰিলে সহৃদয় দৰ্শক পাঠকৰ অন্তৰত ৰসৰ উদ্ৰেক ঘটে। এই চৈধ্যিক বিষয় বা কাৰ্যবোৰেই অনুভাৱ।

শাৰীৰিক লক্ষণবোৰ কৃত্ৰিম আৰু স্বাভাৱিক— এই দুই প্ৰকাৰে প্ৰকাশ পায়। সেয়েহে অনুভাৱো দুবিধ— (১) কৃত্ৰিম আৰু (২) আঙ্গিক বা স্বাভাৱিক। হৃদয়ত ক্ৰোধ ভাৱৰ উদ্ৰেক ঘটিলে আৰু প্ৰকাশ কৰিবলি ইচ্ছা কৰে। যেয়ে সঁটাল চৰিত্ৰই কুঁ ভেঁটৰ কৰি দেখুৱায়, ছটি কৰে বা হাত দুখন মুষ্টিবদ্ধ কৰে। আন্তৰিক ইচ্ছা প্ৰকাশৰ এনে শাৰীৰিক ভংগিমাৰ কৃত্ৰিম অনুভাৱ

বোলা হয়। আনহাতে মানুহৰ সত্ত্বগুণ প্ৰবল হোৱাৰ ফলত আলোনা - আনন্দনি প্ৰৱণতা দেখা শাৰীৰিক লক্ষণে লক্ষণৰে সাত্ত্বিক অনুভাৱ বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে, ভয় বা লাজত কেঁপা পৰি যোৱা, প্ৰিয়জনৰ মৃত্যুত ঢেলো নিগৰি অহা আদি।

সাত্ত্বিক ভাব আঠ প্ৰকাৰৰ বুলি আলংকাৰিকসকলে স্বীকাৰ কৰিছে। সেইবোৰ হল- স্তম্ভ (থৰ লগা), স্বেদ (ঘামি যোৱা), ৰোমাঞ্চ (শিয়ঁৰি উঠা), স্বৰভংগ (মাত ভংগা), বেপথু (কঁপনি উঠা), বৈবৰ্ণ্য (কেঁপা পৰি যোৱা), অশ্ৰু (চকুৰ পানী ঢলোৱা) আৰু প্ৰলয় (মূৰ্চ্ছা যোৱা অথবা ইন্দ্ৰিয়বোৰ আমনিকৰাৰে বিকল হৈ পৰা অৱস্থা)।

সঞ্চাৰী বা ব্যভিচাৰী ভাব:

স্থায়ীভাব উদ্দীপিত হোৱাৰ পাছত চিত্ত আৰু চেতনাৰ ভাব সঘনে অহা যোৱা কৰি স্থায়ী ভাবক আৰো অধিক উজ্জ্বল কৰি তোলে। এনে চঞ্চল ভাববোৰেই সঞ্চাৰী বা ব্যভিচাৰী ভাব। এইবোৰৰ অভিব্যক্তি শৰীৰত স্ফুট হোৱা। আমনিকৰাৰে উদয় হয় আৰু ইয়াতে লয় পায়। স্থায়ী ভাবৰ সহকাৰী এই সঞ্চাৰী বা ভাববোৰৰ সহায়ত ৰসৰ উপলব্ধি সম্ভৱ হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, বিপ্ৰলম্ভ শৃংগাৰৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰৱাসত থকা প্ৰিয়তমৰ প্ৰতি সুঁৱৰি পত্নীগৰাকী যেতিয়া আবেগিক হয়, যেতিয়া স্বামীৰ সান্নিধ্যত থকা নাৰীৰ প্ৰতি অসূয়া ভাব ওপজে ইত্যাদি। ইয়াত আবেগ, অসূয়া আদি ভাব স্থায়ী উদ্ৰেক হিচাপে আৰু মুহূৰ্তটো নোহোৱা হিচাপে। এনে অৱস্থাই শৃংগাৰ (বিপ্ৰলম্ভ) ৰসৰ উপলব্ধি সম্ভৱ কৰি তুলিছে।

অৰ্থাৎ আলং কাৰিকাকাৰৰ মতে ব্যভিচাৰী ভাব তেত্ৰিছবিধ। সেইবোৰ হল— নিৰ্বেদ (নিৰাশা), আবেগ, দৈন্য, শ্ৰম, জড়তা, মদ (মত্ততা), হৰ্ষ, আশঙ্কা (চিন্তা বিকলতা), মৰণ, অলসতা, নিদ্ৰা, গৰ্ব, ব্যাধি, চপলতা, গ্লানি ইত্যাদি। বিষাদ, অসূয়া, অনুৰূপে দেখা গল যে বিভাব, অনুভাব আৰু ব্যভিচাৰী ভাবৰ সংযোগত হৃদয়ৰ স্থায়ী ভাবখিনি ৰসলি ৰূপান্তৰিত হয়।

ৰসৰ প্ৰকাৰ:

ৰস বিষয়ৰ সূক্ষ্ম আলোচনাৰ পিছত আনা কাৰিকা পণ্ডিতসকলে আঠটা স্থায়ীভাৱৰ (ৰতি, হাস, শোক, ক্ৰোধ, উৎসাহ, ভয়, জুগুপ্সা আৰু বিস্ময় এই আঠটা ভাব) পৰা আঠ প্ৰকাৰৰ ৰসৰ উৎপত্তি হৈছে বুলি কৈছে। তলত প্ৰতিটো স্থায়ী ভাবৰ বিপৰীতে সৃষ্টি হোৱা ৰসবোৰ উল্লেখ হল—

ৰতি : শৃংগাৰ বা আদি
হাস : হাস্য
শোক : কৰুণ
ক্ৰোধ : ৰৌদ্ৰ
উৎসাহ : বীৰ
ভয় : ভয়ানক
জুগুপ্সা : বীভৎস
বিস্ময় : অদ্ভুত

শান্ত আৰু বাৎসল্যৰ পৰাও প্ৰথাক্ৰমে শান্ত আৰু বাৎসল্য ৰসৰ উদ্ভৱ বুলিও মানি লোৱা হৈছে। প্ৰতিবেশ সাহিত্যৰ ৰস হয় প্ৰকাৰৰ। উক্তিবেশ ৰস হিচাপে স্বীকাৰ কৰিলে ৰস এঘাৰ প্ৰকাৰেই হব।

এবিধি প্ৰধান ৰসৰ বিষয়ে তলত চমুকৈ আলোচনা কৰা হল—

(b) শৃংগাৰ ৰস:

ৰতি স্থায়ীভাৱৰপৰা শৃংগাৰ ৰসৰ উৎপত্তি। শৃংগাৰ ৰসৰ ক্ষেত্ৰত আলম্বন বিভাৱ যিমানেই উজ্জ্বল আৰু বিশিষ্ট হয় ৰসো সিমানেই চিত্তাকৰ্ষক আৰু উচ্চ পৰ্যায়ৰ হয়। আলম্বন বিভাৱ অৰ্থাৎ নায়ক-নায়িকা আদি অধম হলে ৰসো হয় নিম্ন স্তৰৰ। এনে ক্ষেত্ৰত শৃংগাৰৰ ঠাইত হাস্যৰসো উদ্ভৱ হব পাৰে। যেনে— ৰুক্মিণীহৰণ নাটত ৰতি বা ৰাগত প্ৰধান ৰস শৃংগাৰ। ইয়ত নায়ক স্বয়ং শ্ৰীকৃষ্ণ ভগৱান আৰু নায়িকা কৃষ্ণ আৰাধিকা ৰুক্মিণী দেৱী। পৰস্পৰৰ আকৰ্ষণ বা প্ৰেম প্ৰীতিৰ সোঁতেই উদ্দীপক হোৱা ৰস উচ্চ পৰ্যায়ৰ শৃংগাৰ ৰস। কিন্তু শিশুপালে ৰুক্মিণীক শক্তিৰ অযথাত লাভ কৰিবলৈ কৰা প্ৰচেষ্টা অধম শৃংগাৰ ৰস।

শৃংগাৰ ৰস মূলত: দুই প্ৰকাৰৰ— (i) বিপ্ৰলম্ভ আৰু (ii) সম্ভোগ। মিলনৰ আকাংক্ষা অতি প্ৰবল অথচ মিলন হোৱা নাই— এনে ভাৱ প্ৰকাশক শৃংগাৰেই বিপ্ৰলম্ভ শৃংগাৰ। যেনে— ভাগৱতৰ দশমত ৰাসক্ৰীড়াৰ আগমুহূৰ্তৰ কৃষ্ণ আৰু গোপীসকলৰ শৃংগাৰ বিপ্ৰলম্ভ শৃংগাৰ। উদাহৰণস্বৰূপে—

"হৃদয়ত পীড়ে মদনৰ পঞ্চবাণ।
ৰাত্ৰি দিনে ৰুক্মিণীৰ ৰূপে নাহি ধ্যান॥
তেজিলেসে ভাৰ্য্যা মোৰ হে ৰে প্ৰাণেশ্বৰী।
কেনি বুধি পাইবো আৰে ৰুক্মিণী সুন্দৰী॥"

যত অনুৰক্ত নায়ক নায়িকাই— ৰাধা বা দ্বিধাহীনভাৱে পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ সম্ভোগ কৰিব পাৰে, সিয়েই— সম্ভোগ শৃংগাৰৰ নিদৰ্শন। যেনে— কৃষ্ণ ৰুক্মিণীৰ মিলন ৰাম-সীতাৰ মিলন আদি সম্ভোগ শৃংগাৰৰ

নিদর্শন। সম্ভোগ শৃঙ্গার রসের একটি নিদর্শন হল—

"বাহু মেলি কানু আলিঙ্গি ধরি।
রমারো তত নখে পরশে হরি॥
মুখ চায়া কানু তেলিত হাস।
মাতন্ত কানু করি পরিহাস।" (রাসক্রীড়া; শ্রীকৃষ্ণকীর্তন)

(২) হাস্য রস:

হাস্য রসের স্থায়ী ভাব হাস। অসামঞ্জস্যপরক এই রসের উদ্ভব হয়। বিকৃত বেশভূষা, অসামঞ্জস্যপূর্ণ বচন, চালচলন ইত্যাদি বিভিন্ন মাধ্যমে হাস্য রস সৃষ্টি করা হয়। শ্রীকৃষ্ণকীর্তনের 'রুক্মিণীহরণ' কাব্যে হাস্য রসের রূপরেখা পরিলক্ষিত হয়। উদাহরণস্বরূপ, কৃষ্ণ-দর্শনাকাঙ্ক্ষী কুণ্ডিনের নারীসকলের বিস্মিত বিস্ময়জনিত অসংযত গতির যে বর্ণনা দিয়াছে তাও হাস্য রসের সোরাক মোগায়। কৃষ্ণও অন্যায় করিয়া নারীগণে—

"বিপর্যস্ত করি দিকে বস্ত্র অলঙ্কার।
মাথত আবয় আতস্বরি হার॥
ভরিত মুকুট আরে নূপুরক মাথে।
কৃষ্ণক চাহিব লাগি চলে আগে রেখে॥"

(৩) করুণ রস:

করুণ রসের স্থায়ীভাব শোক। রতিভাবপরক উদ্ভব হোয়া শৃঙ্গার রসের ও আদি রস বোলা হয়। যদিও সংস্কৃতে আদি রস করুণকে; কিন্তু এতদ্ভিন্ন প্রকাশ শোক ছন্দ বাল্মীকির 'মা নিষাদ...' করুণ রসাত্মক। দুঃখ, দৈন্য, শোচনা, নির্যাতন, বিচ্ছেদ (মরণ) আদিপরক করুণ রসের উদ্রেক হয় পারে। বিরহের পরত করুণ রসের সৃষ্টি হয়— যাকে করুণ বিপ্রলম্ভ বোলা হয়। সংস্কৃত সাহিত্যত ভবভূতি করুণ রসের কারণে বিখ্যাত। তেওঁর 'উত্তর রাম চরিত'

করুণ রসের সুপ্রয়োগের শ্রেষ্ঠ উদাহরণ। মধুসূদনের রচনাতে করুণ রসের আধিক প্রয়োগ ঘটেছে। 'অমৃত মন্থন'তে দৈত্যরাজ বলির মৃত্যুতে পত্নী বিন্ধ্যাবলী শোকের ভঙ্গি পরার বর্ণনা অতি হৃদয়স্পর্শী। বলির মৃত্যুর খবরটি শুনার লগে লগে হতোদ্যমে অশ্রুধারা ঝরে বিন্ধ্যাবলী মূর্ছা যায় আর চেতনা পেয়ার ঐ পাছত—

"অকস্মাৎ মারে মুষ্টি চাত চাত পরে উঠি
যেন ছিল বিহ্বল স্বভাব।
শোক করি নিশ্বাসিত কিন্তু গেলা প্রাণপতি
এহি বুলি করে আর্তরাব।।"

(৪) রৌদ্র রস:

ক্রোধ স্থায়ী ভাব ক্রোধ। শত্রু আদিক অবলম্বন করি ক্রোধ নামক স্থায়ী ভাবটো শব্দরে বা আচরণ আদির দ্বারা উদ্দীপিত; লক্ষ্য-দৃষ্টি, কম্পন আদির দ্বারা অনুভাবিত; আবেগ অস্থিরতা আদির দ্বারা সঞ্চারিত হৈ আস্বাদিত হলে তাক রৌদ্র রস বোলে। উদাহরণ—

"অসুরে অর্জুন কটাক্ষে চাই।
আইবে আদি তোর মুণ্ড পুতাই।।
শুনবে বর্বর নন্দন মোক।
দেখাইবো আদি যমপুরী তোক।। (শ্রীকৃষ্ণার্জুন-চরিত্র; শঙ্করদেব)

(৫) বীর রস:

উৎসাহ বীর রসের স্থায়ী ভাব। সাধারণতে বীরত্বপূর্ণ উক্তি, যুদ্ধের বর্ণনা আদির মাধ্যমে বীর রস মূর্ত হৈ উঠে। লক্ষ্মীধর মৈধুবীর 'বক্ষ কুমার' নাটক লাবিনাতি শোকাবহ হলেও সংলাপতে

লক্ষ্মণসেনের 'বীর রস' প্রধান বোলার যুক্তি নেই। বঙ্কিমকুমার তরণীসেনের বীরত্বব্যঞ্জক কথা আর 'কাল নদীর উৎসাহ বা প্রেরণার কারণ। তেমনিক ভারতীর 'মহাবীর চরিত' বীর রসপ্রধান।

শ্যামচরণের রচনাত বীর রস রূপে বিশেষ স্থান লাভিবলি সক্ষম হৈছে। 'অসমতর হরণ'র পরা এটা উদাহরণ —

"দুয়ো হয়া মহাক্রোধ।
লাগিলেক ঘোর যুদ্ধ ॥
দুয়ো মতবল মাতঙ্গর লীলা।
বিবিমে পর্বত-শিলা ॥
কতো বেলি হানে গাছ।
কতো কোপে চাপি কাছ ॥
যুঝিলন্ত মাল্ল বাকে।
ধরি ভরি ভরি ঝাকে ॥"

(৬) ভয়ানক রস:

ভয়ানক কোনো বস্তুক আলম্ব করি ভয় নামর স্থায়ী ভাবটো বিকট অবস্থা, বাদ্য কলাপ আদিরে উদ্দীপিত; কম্পন পলায়ন আদির দ্বারা অনুভাবিত আরু শঙ্কা, উদ্বেগ আদি ভাবর দ্বারা সঞ্চারিত হৈ আস্বাদিত হলে তাক ভয়ানক রস বোলে। যেনে—

"ঘোর মূর্ত্তি ধরি নরসিংহ দেলা বাঢ়।
মহাত্রাসে কাম্পে দেখি দানর সমাজ ॥"
(প্রহ্লাদ চরিত, শ্যামচরণ)

ভয়ানক রস প্রধান সাহিত্যত নাই। ই আংগ আলোচে প্রকাশ পায়। এই রসর স্থায়ীভাব ভয়। ভয় বা ত্রাসর ভাব সৃষ্টি করাই ইয়াৰ মূল কথা।

(৭) অদ্ভুত রস:

ই বিস্ময় ভাবরপরা উদ্ভৱ হয়। অলৌকিক

বিস্ময় ইয়ার আলম্বন বিভাব। ঘাম ওলোৱা নেত্ৰ ~~বিস্ফ~~ নিমিৰি উঠা, গোৰাংগুৰি মাত ভাবৰিব চকু মেলা এই ৰসৰ লক্ষণ। অদ্ভুত ৰস প্ৰধান ৰচনা বিৰল। অৰ্জুনৰ লক্ষ্য ভেদ, ৰামৰ হৰধনু ভংগ; কৃষ্ণৰ স্বৰ্গ - মৰ্ত্ত হোৱা অদ্ভুত কাণ্ড আদিৰ মাজেদি অদ্ভুত ৰস প্ৰকট হৈ উঠিছে। এটা উচাহৰণ :

"মতেৰ ধেনু গোপ গোপী যাৰ।
সলোধ হেৰে তিতে আপোনাৰ ॥
পাৰম আংকাৰ পাইলন্ত অতী।
অদ্ভুত হেৰিয়া বোলন্ত মাতি ॥"
(শিশুলীলা ; শংকৰদেৱ)

(৮) বীভৎস ৰস :

ঘৃণনীয় বস্তুৰ আলম্বন কৰি ঘিণ বা জুগুপ্সা নামৰ ভাৱটি দুৰ্গন্ধ আদিৰে উদ্দীপিত; নাক কোঁচোৱা, চকু চপোৱা আদিৰে অনুভাৱিত আৰু গ্লানি আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ ~~আস্ব~~ আস্বাদিত হলে তাক বীভৎস ৰস বোলে। যেনে —

"বিকৃত বিভৎস কতো পেচাৰ স্বভাৱ।
ভেণ্ডুৰা স্বভাৱ কতো দেখিতে কুভাৱ ॥"
(ৰামায়ণ ; মাধৱ কন্দলী)

জুগুপ্সা বা ঘৃণা বীভৎস ৰসৰ স্থায়ী ভাৱ। শ্বাস লোৱা, মুখ বিকটোৱা, চকু মুদা এই ৰসৰ লক্ষণ। প্ৰধান সাহিত্যত বীভৎস ৰসপ্ৰধান ৰচনাও নাই, হয় প্ৰায়েই অপ্ৰধান বা অংগৰস হিচাপেহে পৰিস্ফুট হয়। 'মালতী মাধৱ'ৰ শ্মশান যাত্ৰা বৰ্ণনা, কুৰুক্ষেত্ৰ যুদ্ধৰ অন্তত শ্মশান বৰ্ণনা আদিত বীভৎস ৰসৰ উদ্ৰেক অনুভৱ কৰা যায়।

(৯) শান্ত রস:

শান্ত বা গভীর নির্বাশক্তি ভাবধারা শান্ত রসের সৃষ্টি হয়। শান্ত রসের ক্ষেত্রে কোনো আনন্দ বা সুখের কামনা নাথাকে। সবকিছু বিলোপ করি সম্পূর্ণরূপে ব্রহ্মতে বিলীন হোবার চূড়ান্ত স্থলেহে শান্ত রসের উদ্রেক হয়। শংকরদেবের বরগীতের দ্বারা শান্ত রসের এটি উদাহরণ তলত দিয়া হল—

'অসিব ধনজন অসিব যৌবন
অসিব মিছা সংসার।
পুত্র পরিবার অবরি অসার
বারবো কাহেরি আর ॥'

(১০) বাৎসল্য রস:

বাৎসল্য রসের স্থায়ীভাব অপত্য স্নেহ। পুত্র আদি আলম্বন বিভাব আরু তেওঁলোকর আচরণ, শৌর্য-বীর্য, পাণ্ডিত্য, উন্নতি আদি উদ্দীপন বিভাব। আলিংগন, শিরচুম্বন, অংগ স্পর্শ, নিরীক্ষণ আনন্দাশ্রু, রোমাঞ্চ আদি অনুভাবরূপে পরিগণিত। হর্ষ, বিষাদ, গর্ব, অনিশ্চয় আরু আশংকা আদি সঞ্চারী ভাব। প্রকৃতত বাৎসল্য রসে স্বীকৃতি পোরা নাছিল যদিও পিছর কালর সংস্কারবাদী রসতাত্ত্বিকসকলে এইবোর লক্ষণর ভিত্তিতে ~~বাৎস~~ বাৎসল্য রসক স্বীকৃতি দিছে। 'শকুন্তলা' নাটকর চতুর্থ অংকত শকুন্তলার প্রতি কণ্বমুনির যি স্নেহ তার মাজেদি বাৎসল্য রসর সুন্দর প্রকাশ ঘটিছে। অসমীয়া সাহিত্যত মাধবদেবর বাৎসল্য রসর আদর্শ শিল্পী।

সাহিত্যত ৰসৰ প্ৰয়োজনীয়তা আৰু ভাৰতীয় সাহিত্যত ৰসৰ স্থান:

কাব্য বা সাহিত্যৰ প্ৰধান বস্তু হৈছে ৰস। ৰস সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰিলে কাব্য বা সাহিত্য সফল নহয় আৰু হৃদয় পৰশা আবেদন লাভ কৰিব নোৱাৰে। গতিকে বিচিত্ৰপূৰ্ণ ৰস সৃষ্টি কৰি পাঠকৰ অলৌকিক আনন্দৰ জগতলৈ লৈ যোৱাটো কবি বা সাহিত্যিকৰ প্ৰধান লক্ষ্য হোৱা উচিত। অৱশ্যে এই কথা ঠিক যে ৰসৰ প্ৰকৃত অস্তিত্ব কেৱল সহৃদয় সকলেহে সঠিকভাৱে অনুভৱ কৰিব পাৰে। কোনো এটা ৰস কাব্যত প্ৰধানভাৱে আৰু গৌণভাৱে বিভিন্ন ৰস আহিব পাৰে। কাব্যৰ সকলো অংশতে ৰস প্ৰকাশ পাব পাৰে কিন্তু অন্য এক কাব্যত প্ৰকাশ পোৱা ৰসটোৱে প্ৰধান ৰস।

"সাহিত্য দৰ্পণ"ত কোৱা হৈছে ৰসৰ আস্বাদ আৰু স্বৰূপ 'ব্ৰহ্মাস্বাদ সহোদৰ' আৰু 'বেদ্যান্তৰ স্পৰ্শশূন্য।' অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মজ্ঞান জীলাৰিৰ ফলত চিত্ত যিদৰে অন্য জ্ঞানৰহিত হৈ ব্ৰহ্মানন্দত বিভোৰ হয়, সেইদৰেই ৰসোপলব্ধি হোৱাক্ষণে অন্য বিষয়ৰ জ্ঞানশূন্য হৈ ৰসতে নিমগ্ন হৈ পাৰে। এইদৰে দেখা যায় যে ৰস কাব্যটোৱে এক গভীৰ আনন্দময়তাৰ ইংগিত দিয়ে। সুসাহিত্যিক ত্ৰিলোক্য নাথ গোস্বামীৰ ভাষাত "~~কবিতা~~" কবিতাৰ আত্মাটো হৈ সুন্দৰৰূপে প্ৰকাশিত হৈ থাকে বাসনা তৃপ্তিৰ হেতু নোহোৱাকৈও হৃদয় স্পৰ্শ ~~কৰে~~ কৰিলে পাৰে। কোনো শোকাবহ ঘটনা এবাৰ চেমিলে দুনাই তাৰ চাবলি অভিলাষ নচলে। কিন্তু 'উত্তৰ ৰামচৰিত' আৰু 'মেঘদূত'ৰ দৰে কৰুণ ৰসাত্মক কাব্যই পঢ়িবৰ নিতৌ আনন্দ দিয়ে।"

ভাৰতীয় সাহিত্যৰ মূল লক্ষ্য

রস নিষ্পত্তি। পূর্বতে উল্লেখ করা ভরতের রস নিষ্পত্তির সূত্রটির উপরি উৎপত্তিবাদ, অনুমিতিবাদ আর ভুক্তিবাদ নামে রসোপলব্ধি সম্বন্ধীয় তিনটি মতবাদ আছে।